

## על ייסודו וראשיתו של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח

שמעון רובינשטיין

פעולת המכון לעודד את חקר קורותיהם ותרבותם של יהודי המזרח, נעשית לא רק מבחינת שילומו של חוב כלפי העבר, אלא גם מתוך הכרה ברורה שדבר זה הוא גורם חשוב לקידום התעודה הנועזה, לאחד את שבטי ישראל ולעשות את הערכים של השבטים הבודדים לנחלת העם כולו.

יצחק בן-צבי, 27 ביולי 1960.\*

במלאות מאה שנה להולדת יצחק בן-צבי ז"ל, הנשיא השני של מדינת ישראל, נסקור במאמר זה את ראשיתו של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח, שיסד המנוח. הענקת פרס ישראל למכון בן-צבי על תרומתו לחקר מורשת יהודי-המזרח היא הכרה מדעית וציבורית של מדינת ישראל במפעל שהקמתו היתה כרוכה בלבטים רבים. נעסוק להלן בתקופה הראשונה, שבה שררה אי-ודאות בדבר המשך קיומו של המכון ועתידו. תקופה זו הסתיימה עם היבחר יצחק בן-צבי לנשיא המדינה, בדצמבר 1952. עד אז בוסס מעמדו של המכון כמוסד מחקר, ואילו מעמדו המורם מעם של מייסדו, כנשיא המדינה, סייע להקל על קשיי התקציב וארעיותו, אשר הכבידו על פעילות המכון במיוחד בשנותיו הראשונות. סקירתנו מסתיימת אפוא בסוף שנת 1952.

### א. חבלי ייסודו של המכון

בטקס שהתקיים במכון בן-צבי ב-14 ביולי 1964, עם הופעת ספר הזיכרון לנשיא יצחק בן-צבי ז"ל, סיפרה רעייתו, רחל ינאית בן-צבי:

זוכרתיני סיורינו בשבתות בשכונות ירושלים. הוא היה מתבשם מאווירה של

\* איב"צ 1/7/12; תודתנו נתונה לארכיונים הבאים על הזכות לפרסם חומר מתוך התעודות שברשותם: ארכיון האוניברסיטה העברית (אא"ע), ארכיון יד יצחק בן-צבי (איב"צ), הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), ארכיון הועד הפועל של ההסתדרות (אופ"ה), הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, האוניברסיטה העברית (אמתע"י).

יהודים פשוטים, תמימים וחדורי מסורת ישראל. הוא היה קושר אתם קשרים, היה מתקבל בתוכם כאח. הוא היה משוחח אתם, קולט כל ידיעה היסטורית או פולקלורית וכשובנו הביתה היה מרבה לדבר עליהם. בערבים היה יושב ומסכם את כל אשר לקט; ניבים, אגדות וחומר היסטורי...<sup>1</sup>

ואכן, שנים רבות קודם הקמת המכון, היה בן-צבי אוסף חומר בשקידה על הנושא שהיה קרוב לליבו. הוא לא הסתפק ברישום מפי זקני העדות אלא השתדל ללקט פנקסי קהילות, כתבי-יד נדירים וכל תיעוד על תולדות עדות-המזרח. כל אלה שימשוהו במחקריו, ומעבר לכך, היו עתידים לשמש תשתית לארכיון ולמכון המחקר. יצחק בן-צבי עסק במחקר ופירסם ספרים ומאמרים, אף שהיה נתון כולו במרכז העשייה הציבורית: בהסתדרות, בעיריית ירושלים ובעיקר כיושב-ראש הועד הלאומי — במשך שנים רבות. רק באוגוסט 1944, והוא כבן שישים שנה, כאשר פינה את מקומו כיו"ר הועד הלאומי ונבחר לנשיאו, הוקל מעליו מעט לחץ העבודה הציבורית. בין התפקידים שהוטלו עליו באותו זמן היה גם הטיפול בקשרים עם עדות-המזרח, וזאת לפי בקשתו, שכן היו לו תוכניות עבודה בתחום זה.<sup>2</sup>

תוכנית עבודה זו היתה, ככל הנראה, הקמת מכון מחקר, שכן סמוך לאותו זמן היו מגעים בין ההסתדרות לועד הלאומי והוסכם להעמיד קרן לרשות יצחק בן-צבי להקמת מכון לחקר קהילות ישראל במזרח. כל אחד משני המוסדות הללו קיבל על עצמו להעמיד הקצבה שנתית של 500 לא"י לקרן זו.<sup>3</sup>

הקמת המכון התעכבה משום שבן-צבי עמד על כך, כי המכון יקום בויקה לאוניברסיטה העברית על מנת שיהיה לו מעמד אקדמי ומדעי מוכר. המשא-ומתן עם האוניברסיטה והדיונים במוסדותיה התארכו. לבן-צבי היתה זו תקופה של מריטת עצבים, שבה עבר, לפי תיאור במכתב לירידו ולמן שז"ר, 'שבעת מדורי גיהנום'.<sup>4</sup> בתחילת יוני 1947 החליטה הוועדה המרכזת של הועד הפועל של ההסתדרות להשתתף בסכום של 500 לא"י לשנה בתקופה של חמש שנים' בתקציבה של 'קתדרה באוניברסיטה העברית לענייני המזרח ע"ש י' בן-צבי'.<sup>5</sup> החלטה זו, יחד עם החלטה דומה שנתקבלה כנראה באותו זמן בוועד הלאומי, ציינו התקדמות במשא-ומתן עם האוניברסיטה. ואמנם ב-29 ביוני התקבלה בוועדה המתמדת של סנאט האוניברסיטה החלטה על הקמת המכון, שהיתה צריכה עוד אישור של מוסדות האוניברסיטה. עם זאת הוחלט כבר באותה ישיבה למנות את ד"ר חיים זאב הירשברג כיד ימינו של בן-צבי, ראש המכון המיועד. ועדה מקצועית, שבה שימשו חברי המכון למדעי המזרח יחד עם ראש המכון למדעי היהדות, סיכמה את דיוניה ב-17 באוגוסט 1947 והגישה

1 איב"צ, תיקי המכון, 6/8/1/1.

2 ספר הפרוטוקולים של הנהלת הועד הלאומי, אפריל-דצמבר 1944, אצ"מ J1/7257. כאשר בדצמבר אותה שנה הוטלה על יוסף שפרינצק האחריות לקשרים עם הגולה, התקבלה הסתייגותו של יצחק בן-צבי, שהכוונה ליהדות שמחוץ לארצות-המזרח. 'ענייני עדות-המזרח זה עניין שלי' — אמר בן-צבי בישיבת הנהלת הועד הלאומי (18.12.1944). על האישור במליאת הועד הלאומי (25.12.1944) למינוי בן-צבי כאחראי לקשרים עם עדות-המזרח בארץ ועם כל ארצות-המזרח — ראה: ספר הפרוטוקולים של החלטות מליאת הועד הלאומי, אצ"מ, J1/8031 ו-J1/7240. עדות של משה אטיאש, שהיה מזכיר הועד הלאומי, נכתבה בידי שמעון רובינשטיין, 18.12.1969.

4 מכתב מבן-צבי לשז"ר, 8.12.1947; אצ"מ, תיקי בן-צבי, A.116/87.

5 אופ"ה, מ"ה/6.

דו"ח חיובי, שבו הוכרה רמתו המדעית של ד"ר הירשברג, כנדרש מחבר למחקר באוניברסיטה.<sup>6</sup>

על סמך חוות-דעת זו החל בן-צבי להעסיק את ד"ר הירשברג, אף שהליכי האישור של הקמת המכון נמשכו עוד כמה חודשים, עד 2 בדצמבר 1947. אכן, כאשר לאחר האישור הפורמאלי התכנסה הועדה של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח לישיבתה הראשונה ב-10 בדצמבר, יכול היה ד"ר הירשברג למסור דו"ח על הפעילות המדעית של המכון על פני תקופה של כחצי שנה.<sup>7</sup> תחושת הדחיפות שהיתה לבן-צבי ורצונו לראות את חזונו מתגשם הביאו לכך, שהמכון החל בפעולתו המדעית עוד קודם כינונו הפורמאלי.

ההצעה להקים את המכון הובאה לוועד הפועל של האוניברסיטה בישיבתו ב-7 באוקטובר 1947. בדברי ההסבר נמסר על ההתחייבויות התקציביות של ההסתדרות ושל הועד הלאומי למשך חמש שנים ועל הסיכוי לתמיכה של גורם שלישי (מגבית ההסתדרות בארצות-הברית). הודגש עוד, 'שאין האוניברסיטה מתחייבת בשום צורה להמשיך לאחר התקופה הנ"ל בקיום המכון מתקציבה היא'.<sup>8</sup> יצחק בן-צבי, שהצטרף לוועד הפועל של האוניברסיטה במאוס 1947, הסביר באותה ישיבה את הדחיפות בהקמת המכון, מטעמים מעשיים וישוביים. תמכו בו השופט גד פרומקין ואליעזר הופיין (שפרש מתפקידו כמנכ"ל בנק אנגלו-פלשתינה שלושה חודשים קודם לכן). מבין החברים האקדמיים של הועד הפועל דיבר הפרופסור לפילוסופיה יהודית יוליוס גוטמן, שהביע הערכה לרעיון הקמת המכון, אך תבע לשתף בכינונו גם את המכון למדעי-היהדות, בשל הזיקה הקיימת בין תחומי פעילותם, ולא רק את המכון למדעי-המזרח. עניין זה עלה שוב בישיבת הסנאט ב-26 בנובמבר 1947, שבה הובאה לאישור הצעת הועדה המתמדת להקמת המכון החדש. הצעה זו כללה את החלטת הועדה המתמדת מחודש יוני והוסיפה, כי 'המכון לחקר הקהילות היהודיות בארצות המזרח' יהיה מסונף לאוניברסיטה, ולא לאחד המכונים בה. זו היתה דרך להימנע מהכרעה בין סינוף למכון למדעי המזרח, כפי שהוצע תחילה, ובין סינוף למכון למדעי-היהדות, כפי שדרש פרופ' שמחה אסף בישיבת הסנאט. זיקת המכון החדש לשני המכונים הותיקים באה לביטוי בסעיף אחר בהחלטת הסנאט, לפיו, על עבודתו המדעית של המכון החדש תפקח ועדה אקדמית בת שלושה חברים: ראש המכון למדעי-היהדות, ראש המכון למדעי-המזרח ו'חבר שלישי מבין מורי האוניברסיטה, הקרוב לבעיות המחקר העומדות על הפרק במכון החדש. חבר שלישי זה יכהן כועדה במשך שנתיים וייבחר מדי פעם בפעם על-ידי הועדה המתמדת'.<sup>9</sup> הסנאט אישר את ההצעה להקמת המכון ברוב של 14 נגד 1, עם נמנעים רבים. בישיבה השתתפו 35 איש, ועוד 10 מחברי הסנאט לא השתתפו בישיבה. כאשר הובאה ההצעה לאישור הועד הפועל ב-2 בדצמבר 1947 היא נתקבלה פה אחד. קודם ההצבעה שאל השופט גד פרומקין על דרכי המימון של המכון. על כך

6 ראה: אא"ע, ספר הפרוטוקולים של הועד הפועל של האוניברסיטה, ישיבה א', 7.10.1947, וישיבה ד', 2.12.1947; ספר הפרוטוקולים של סנאט האוניברסיטה, ישיבת הסנאט, 26.11.1947.

7 פרוטוקול ישיבת הועדה של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח, 10.12.1947, אא"ע, תיק 2261.

8 אא"ע, ספר הפרוטוקולים של הועד הפועל של האוניברסיטה, ישיבה מיום 7.10.1947 (ההדגשה שלי — ש"ר).

9 אא"ע, ספר הפרוטוקולים של הסנאט ישיבת הסנאט, 26.11.1947.

השיב ד"ר דוד סנטור, האדמיניסטרטור של האוניברסיטה, כי יש מקורות כספים בלתי תקציביים בטוחים לכיסוי הוצאותיו של המכון במשך חמש השנים הבאות. אחרי זה האוניברסיטה תופשית להמשיך את הסידור הנוכחי או לא.<sup>10</sup> דברים אלה, חיוביים לעצמם, הוסיפו נימה של אי־ודאות בדבר עתידו של המכון לאחר תום חמש השנים. בן־צבי, מלא סיפוק על עצם הקמת המכון במסגרת האוניברסיטה, הכיר כי עליו לעשות הרבה להבטחת הבסיס הכספי להמשך קיומו של המכון.

בימים שבין אישור הסנאט להקמת המכון ובין אישור הועד הפועל נפל דבר בישראל: ב־29 בנובמבר 1947 החליט ארגון האומות המאוחדות על חלוקת ארץ־ישראל והקמת מדינה יהודית. ראשיתו של המכון היתה אפוא בשעה הרת־גורל. אחד מחברי המשלחת מארץ־ישראל שניהלה את המאבק המדיני באו"ם היה זלמן שז"ר, חבר הועד הפועל של האוניברסיטה וידידו של בן־צבי. תשעה ימים לאחר החלטת האו"ם ושישה ימים לאחר האישור הסופי של הקמת המכון כתב בן־צבי לשז"ר וקישר בין שני האירועים:

כידוע, אין דברים גדולים נעשים בלי הדברים הקטנים ... כוונתי לענין המכון לחקר היהדות בארצות ישמעאל. הנני יכול לבשרך, שסוף סוף עבר הענין בכל האינסטנציות (בלועז בשבעה מדורי גיהנום) המדורות האקדמיים ובמדורות האדמיניסטרטיביים ויצא כחסד.<sup>11</sup>

בהמשך המכתב מביע בן־צבי דאגה מכך, שעדיין לא הובטחה ההשתתפות של מגבית ההסתדרות בארצות־הברית, ומזכיר לשז"ר את הבטחתו לבוא בדברים עם חיים גרינברג, ממנהיגי תנועת העבודה הציונית בארצות־הברית, כדי להשיג תשובה חיובית. אלא שגרינברג עצמו היה עסוק מאוד באותם ימים. הוא הצליח להבטיח אישית את ההצבעה החיובית של מספר מדינות באמריקה הלא־טינית באו"ם בעד הקמת מדינה יהודית.

## ב. גיבוש תוכנית עבודה

ב־10 בדצמבר 1947, שמונה ימים לאחר שהקמת המכון אושרה בועד הפועל, התקיימה הישיבה הראשונה של הועדה האקדמית של המכון לחקר קהילות ישראל בארצות המזרח. השתתפו בה הפרופסורים: ל"א מאיר, ראש המכון למדעי־המזרח, גרשום שלום, ראש המכון למדעי־היהדות, וש"ד גויטיין, שנבחר על־ידי הועדה המתמדת כחבר השלישי מבין מורי האוניברסיטה, הקרוב לבעיות המחקר של המכון. בן־צבי מוזכר בפרוטוקול הישיבה כראש המכון. השתתף בישיבה גם ד"ר ח"ז הירשברג, אשר בינתיים הוכר מעמדו כחבר־מחקר של המכון. הנושא המרכזי על סדר־יומה של הועדה היה דיון בתוכנית העבודה של המכון ואישור תוכנית פעולה לשנה הראשונה. וכך הגדיר יצחק בן־צבי בישיבה את תפקידי המכון:

10 א"ע, ספר הפרוטוקולים של הועד הפועל של האוניברסיטה, ישיבת הועד הפועל, 2.12.1947 (ההדגשה שלי — ש"ר).

11 "בן־צבי אל ז' שז"ר, 8.12.1947, אצ"מ, תיקי בן־צבי A.116/87.

לחקור את קורותיהם, מעמדם החוקי, תפקידם הכלכלי והחברתי של היהודים בגלות ישמעאל שבמזרח התיכון, ולהציל את נכסיהם התרבותיים שלא ילכו לאיבוד, בייחוד במצב המדיני השורר כיום. לשם כך, ישתדל המכון לאסוף את התעודות ההיסטוריות שנוגעות לקורות יהודי-המזרח וידאג לשמירתן, עיבודן המדעי ופרסומן.<sup>12</sup>

פרופ' ג' שלום מיהר לסייג דברים אלה באומרו, שקיים כבר באוניברסיטה גוף מדעי המטפל בקורות היהודים בארצות המזרח ובאיסוף תעודות לשם הוצאתן ב'אוריניס יודאיקוס' (Oriens Judaicus),<sup>13</sup> לכן יש להגדיר בדיוק את היקף פעולות המכון, לקבוע לאיזה חומר מתכוונים לגשת בראשונה ולברר את בעיית הקמתו של ארכיון. פרופ' שלום הציע לצמצם תחילה את פעולות המכון לשני תחומים: סידור ביבליוגרפיה מדעית בצורת כרטיסיות ואיסוף תעודות היסטוריות. פרופ' גויטיין הציע, שהמכון יטפל בקורות היהודים החל מהמאה ה-16 עד ימינו. המכון יעשה לכינוס חומר היסטורי, על-ידי יצירת קשרים גם עם קיבוצים יהודיים יוצאי ארצות-המזרח בדרום אמריקה ובצפונה. הוא גם הציע להיעזר באברהם שויכה, מזכירו של הרב הראשי של מצרים. ד"ר הירשברג מסר דין-וחשבון על הפעולה שנעשתה במכון, ועיקרה איסוף חומר ביבליוגרפי מתוך כתבי-עת בארץ ובחוץ-לארץ. פרופ' מאיר סיכם את הדיון באומרו:

תפקידו של ד"ר הירשברג בשנה הראשונה הוא לסיים את הביבליוגרפיה, ורק אחרי-כן אפשר יהיה לדון על עבודה שיטתית. יש לאסוף תעודות במידה מאקסימאלית. הסיכויים לכך הם טובים, הודות לקשריו של נשיא הועד הלאומי מר יצחק בן-צבי. במשך הזמן תתעורר גם בעיית המקום בשביל המכון. בעיה רביעית היא עניין הקורספונדנציה עם הקהילות ואנשים פרטיים. גם זה יהיה על שכמו של ד"ר הירשברג.<sup>14</sup>

בשנותיו הראשונות פעל המכון לחקר קהילות היהודים בארצות-המזרח בחסות המכון למדעי-המזרח, שקנה לו כבר יוקרה מדעית. בשנת תש"י החליף פרופ' ש"ד גויטיין, שהיה כבר קודם לכן ערוך לחקר קהילות ישראל במזרח, את פרופ' ל"א מאיר כראש המכון למדעי-המזרח.

עם תום מלחמת השחרור, הקמת מדינת ישראל והתחלת עליית ההמונים, טען פרופ' גויטיין:

את חקר העדות היהודיות המזרחיות יש להעמיד על בסיס חדש לגמרי; נוכח עובדת החיסול של קיבוצים יהודים קדמונים ורבי חשיבות יש להחיש את קצב המחקר ולארגנו בצורה קיבוצית ויעילה. יש להכין גם בצורה מכוונת יותר כוחות צעירים לכך, ורצוי ליצור חוג לימודים 'תרבות יהודית-ערבית' שימלא תפקיד זה.<sup>15</sup>

12 הפרוטוקול של ישיבה זו באא"ע, תיק 2261.

13 יש משמעות סמלית לכך, כי בשנת המאה להולדת יצחק בן-צבי חידש המכון הנושא את שמו את מפעל 'אוריניס יודאיקוס', לכינוסם ופרסומם של מקורות לתולדות היהודים בארצות האסלאם.

14 פרוטוקול ישיבת הועדה האקדמית של המכון, 10.12.1947, אא"ע, תיק 2261.

15 אא"ע, תיק 2260 (ההרגשה במקור).

ב-22 באוקטובר 1949 העלה פרופ' גויטיין תוכנית למפעל מדעי מקיף, שניתן לו השם 'בואי תימן'. על תוכנית זו הוא כתב להנהלת האוניברסיטה:

כידוע לכם, קמה יהדות תימן כאיש אחד, נוטשת רכושה וביתה ונוהרת ארצה. מעין תנועה משיחית אחזה את הכל, מן הכפרים הנידחים ביותר זורמים אנשים, נשים וטף אל עדן... העיקר, יהדות תימן מתחסלת... במאמר שפירסמתי עוד בשנת 1932 ב'יודישער רונדשאו' דרשתי להעביר את כל יהדות תימן על תרבותה החומרית והרוחנית אל ארץ-ישראל. למגינת ליבנו לא בוצעה בשעתו ההצעה היא, ויהודי תימן יוצאים עכשיו מן הארץ ערומים ונעורים ובסבלות נוראים. אך עצם העתקת האוכלוסייה, שהצורך בה הורגש כבר בשנת 1932, מתגשמת עתה לעינינו ואנחנו כאנשי האוניברסיטה העברית צריכים להוציא ממנה את המסקנות המדעיות.

יהדות תימן היתה הגולה העתיקה והמושרשת ביותר. שום קיבוץ, ובייחוד כה קטן במספר, הוא בעל תרבות אופיינית ומיוחדת כזאת כמוהם. את המורשה הזאת יש להציל משכחה ולחתמה במחקר מדעי, שתוצאותיו יעמדו לדרות... אין התוכנית הנרחבת [כפי שהציגה גויטיין במפורט] צריכה להעשות כולה על-ידי האוניברסיטה. אך מן הראוי שאנחנו נהיה היוזמים והמרכזים והמפקחים של המפעל ההיסטורי הזה...<sup>16</sup>

בסוף מכתבו הציע פרופ' גויטיין, שיהודה רצהבי, בוגר המכון למדעי-המזרח, יתמנה למזכיר המכון החדש ובתוקף תפקידו זה ירכז גם את המפעל של 'בואי תימן'. הצעתו של גויטיין הועברה לדין בועדה המתמדת, וזו המליצה ב-9 בדצמבר 1949 לפני הנהלת האוניברסיטה על שיתוף האוניברסיטה במפעל זה. ההנהלה אישרה הקצבה של 300 ל"י לפרויקט.<sup>17</sup>

ב-18 בדצמבר 1949, באותו פרק זמן שבו דנו מוסדות האוניברסיטה במפעל 'בואי תימן', יצא בן-צבי בשליחות הסוכנות היהודית לסייר במחנות העולים בעדן. הוא עשה את דרכו באחד ממטוסי 'מרכז הקסמים' ושהה במחנות ארבעה ימים. גם שם הוא נתן את דעתו על נכסי הרוח של יהודי תימן, כפי שכתב בדין-וחשבון שהכין:

רוב העולים הבאים בזמן האחרון [לעדן] לוקחים עמם ספרים וספרי-תורה. בעדן נמסרים החפצים למחסנים המרכזיים. שם אורזים אותם בתיבות והם מונחים לשמירה, עד שתהיה הזדמנות לשלוח אותם במרוכז באניה, כי אין לשלוח אותם באווירון. פתחתי שנים-שלושה ארגזים ומצאתי על הרוב דברים שבדפוס וגם כתבי-יד רגילים, העתקה מסידורי תפילה ודיוואנים. קרוב לודאי שבין הספרים האלה נמצאים כתבי-יד בעלי ערך וגם תעודות ומסמכים שונים, אם הם שייכים לכלל ואם לפרט. כל החפצים האלה יובאו לידי מחלקת העליה של הסוכנות, ויש צורך לרכז אותם במקום אחד קודם שיוחזרו לבעליהם. המטרה היא לברוק היטב אם יש בהם חומר בעל ערך שאפשר יהיה לרכוש אותו למכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון, של האוניברסיטה, שאני עומד בראשו. דבר זה מצריך הכנה מראש [והקמת] ועד מיוחד מטעם הסוכנות

16 אא"ע, תיק 2261.

17 מכתב מפרופ' גויטיין ליצחק הופמן, המזכיר האדמיניסטרטיבי, 22.1.1950, אא"ע, תיק 2261.

בהשתתפות בא-כוח המכון. כאשר לשאר הספרים שאין להם בעלים פרטיים, יש לקבוע ועד מיוחד בהשתתפות נציגי התימנים לשם חלוקה כישובים התימניים והקמת ספריות לעולים מתימן.<sup>18</sup>

ככל הידוע, לא נוצר קשר כלשהו בין המפעל של פרופ' גויטיין 'בואי תימן' ובין המכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון, אף שזה וגם זה היו במסגרת האוניברסיטה העברית. הקשר נוצר עם מפעל אחר שהתגבש באוניברסיטה, וגם הוא היה פועל-יוצא מן העלייה הגדולה שבאה לאחר קום המדינה.

ביוני 1949 הגיש ד"ר אריה טרטקובר תזכיר לרקטור האוניברסיטה והציע בו להקים 'מרכז לחקר יהודי הגולה', אשר ירכז את כל החומר על מצבם הדמוגרפי, הכלכלי, הפוליטי והתרבותי של קהילות ישראל. חומר זה ישמש לעבודות מחקר יסודיות, שיצטרפו יחד לספר על הסוציולוגיה של עם ישראל. הועדה המתמדת דנה בהצעה כבר באותו חודש, והוקמה ועדה של שלושה: פרופ' רוברטו בקי, פרופ' בן-ציון דינבורג (דינור) וד"ר אריה טרטקובר — לעיבוד פרטי התוכנית. הועדה גם שלחה תזכיר בנידון לסוכנות היהודית ולשר החינוך והתרבות זלמן שז"ר.<sup>19</sup> ב-15 בינואר 1950 הודיע שר החינוך והתרבות לד"ר טרטקובר, כי משרדו יתמוך בהקמת המרכז לחקר יהדות הגולה ויקצה לו 2000 ל"ל לשנה. ישעיהו אברך, שנפגש בשמו של זלמן שז"ר עם ד"ר טרטקובר, מסר לו כי:

משרד החינוך יוצא מהנחה, שהמכון לחקר הגולה המוקם מתוך שותפות האוניברסיטה, הממשלה והסוכנות, ירכז את כל הפעולה הנעשית בשטח זה ובין השאר גם את הפעולה הנעשית על-ידי המכון לחקר עדות-המזרח, שבהנהלת ה' בן-צבי.

ד"ר טרטקובר נתבקש על-כן לבוא בדברים עם בן-צבי.<sup>20</sup>

בן-צבי גילה רגישות רבה נוכח האפשרות של מיוזג המכון שהקים בתוך מכון גדול יותר לחקר הגולה. גם האוניברסיטה פעלה בכיוון זה והחליטה על מינוי ועדה משותפת, שבה היו חברים פרופ' גויטיין, פרופ' דינבורג, בן-צבי וד"ר טרטקובר. ככל שהתרחבו תוכניות המרכז לחקר הגולה כן גברו חששות בן-צבי מפני המיוזג, שיהפוך את המכון שלו למחלקה בתוך המכון החדש. הוא הבין, כי עליו לשאת פעולה ובתוך כך להבטיח שהמכון החדש יתרכז בעיקר בארצות מזרח-אירופה ולא יפלוש לתחומי הפעולה של המכון לחקר עדות-המזרח. ב-16 במרס 1950 שבה הועדה המתמדת של האוניברסיטה ואישרה את החלטת ועדת הקבע שלה, שהתקבלה

18 ראה: י' בן-צבי, 'ארבעה ימים עם עולי תימן', אמתע"י, תיקי נחום לוין, 161 (פורסם בשניוני סגנון קלים, בספרו: נדחי ישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 246). יצוין בהקשר לנסיעתו זו, כי ב-7 באוקטובר 1949 נפגש בן-צבי עם ד"ר אברהם נדר מהמחלקה ליהודי המזרח התיכון בסוכנות היהודית ושוחח עמו על 'ענייני עליית יהודי תימן ועל תפקידי המכון למחקר יהדות-המזרח'. במכתב ששלח בו ביום לד"ר נדר, וחתם עליו בתור ח"כ רימנהל המכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון, ביקש שיאפשרו לו את הנסיעה לעדן, לשם ביקור במחנות העולים מתימן. ומכאן שהתכוון לנצל את נסיעתו זו להשגת חומר למכון — ראה: איב"צ, תיקי המכון, 6/9/1/6. על כל זאת — ראה: מסמכים בא"ע, תיק 2261.

19 מכתבו של ד"ר טרטקובר אל: רקטור האוניברסיטה פרופ' ש' אסף, הדיקן, פרופ' ח"י רות, ד"ר דוד סנטור ומר אי"י פונזנסקי, 16.1.1950, א"ע, 2261.

חודש קודם לכן, בדבר יצירת הקשר בין שני המכוניים. משא-ומתן שהתנהל במסגרת הועדה המשותפת לא קידם את המיזוג. כ-23 במאי דיווח הרקטור לועדת הקבע:

נעשו צעדים מסוימים לשיתוף-פעולה בין שני המוסדות אך לא היתה התקדמות מעבר לכך... מסתבר ששטחי המחקר של שני המוסדות הני"ל שונים, ולפיכך יש לחשוב שאין בשלב זה למזג את שני המוסדות ואולם יקוים שיתוף-פעולה הדוק ביניהם במידה האפשרית.<sup>21</sup>

מה גרם לבלית תהליך המיזוג? ספק אם אכן הסיבה היתה השוני בתחומי המחקר, שהרי שוני זה היה ידוע מלכתחילה. נראה, כי יש לחפש את הסיבה בגורם חיצוני: ההסתדרות. שכן במשך חודשים ארוכים, במיוחד בעת התנהל המשא-ומתן על מיזוג שני המכוניים, נקטה ההסתדרות עמדה תקיפה ביותר בעד המשך קיומו העצמאי של המכון שבראשות בן-צבי, וזאת גם לאחר תום חמש השנים הראשונות.

### ג. המאבק על מעמד המכון

השנה הראשונה לקיום המכון חפפה את תקופת מלחמת השחרור. האוניברסיטה ידעה אסונות כבדים ויצחק בן-צבי שכל את בנו עלי, שנפל על הגנת בית-קשת. על אף אסונו האישי התמיד יצחק בן-צבי במאמציו לבסס את מעמד המכון. הוא חש, כי עליו לשמור על ההישג שבעצם הקמת המכון במסגרת האוניברסיטה וכי לשם כך יש לפעול גם בתנאים קשים ובתקציב מצומצם.

בשנת 1948 הופיע לראשונה בפרסום רשמי של האוניברסיטה תיאורו של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון, וזה לשונו:

בשנת 1947 נוסד המכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון. מטרת המכון לאסוף מידע ותעודות על ממשלות, קהילות, ארגונים ויחידים בקשר לתנאים הפוליטיים, התרבותיים והכלכליים של יהודי המזרח התיכון, ולרכז ולפרסם חומר על נושאים אלה.

מחקרי המכון מתקיימים תחת השגחת ועדה המורכבת מראש המכון למדעי-היהדות, מנהל בית-הספר ללימודי-המזרח ועוד חבר בסגל האוניברסיטה. בראש המכון עומד מר י' בן-צבי, נשיא הועד הלאומי של הישוב היהודי בארץ-ישראל וחבר הועד-הפועל של האוניברסיטה. מסייע בידו של מר בן-צבי ד"ר ח"ז הירשברג, חבר-מחקר האוניברסיטה העברית. המכון ממומן על-ידי הועד הלאומי של הישוב היהודי בארץ-ישראל, ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ-ישראל וברית הפועלים היהודית הלאומית באמריקה, השותפים כולם ביוזמה להקים את המכון במסגרת האוניברסיטה.<sup>22</sup>

עם תום מלחמת השחרור חידשה האוניברסיטה העברית את פעילותה, בהיותה פזורה בבניינים שונים בירושלים. למכון שבראשות בן-צבי הוקצו שני חדרים בראש

21 אא"ע, 2261; ספר הפרוטוקולים של הועדה המתמדת, ישיבה מיום 16.3.1950; ספר הפרוטוקולים של ועדת הקבע, ישיבה מיום 7.2.1950 ומיום 23.5.1950.

22 1948, *The Hebrew University of Jerusalem: Its History and Development*<sup>3</sup>, Jerusalem, p. 11



רחביה'. במכון היו אז שני עובדים במישרה חלקית: ד"ר ח"ז הירשברג ומאיר בניהו. ד"ר הירשברג התמנה אז למנהל המחלקה המוסלמית במשרד הדתות, אבל בן-צבי הצליח להשיג הסדר שאיפשר לד"ר הירשברג לבוא יומיים בשבוע, מביתו בתל-אביב למכון בירושלים. במשך כל התקופה הנדונה במאמר זה לא שולמה משכורת לד"ר הירשברג ובמקום זאת ניתן לו 'פרס מחקר'.<sup>23</sup> מאיר בניהו הוצג על-ידי אי"י פוזנסקי, המזכיר האקדמי של האוניברסיטה, כמלומד צעיר, שכבר פרסם דברים שונים... מומחה בתולדות היהודים בארצות מזרח מסוימות.<sup>24</sup> בניהו החל לעבוד במכון בנובמבר 1948, תחילה שעתיים ביום, אך בנובמבר 1949, משהתבררה חיוניותו, הורחבה עבודתו כדי חצי מישרה. הוא שימש בתור עובד מדעי, מנהל אדמיניסטרציה ומזכיר. עזרה לידו פקידה-כתבנית בחצי מישרה.<sup>25</sup> בן-צבי עצמו עבד במכון בהתנדבות ואף סירב להצעת ד"ר ד' סנטור במאוס 1949 לשלם לו שכר לטרואקטיבית מאז הקמת המכון.<sup>26</sup>

בן-צבי היה מודאג מאוד מתקציבו המצומצם של המכון, שאף הוא הובטח רק לחמש שנים, ועשה מאמצים רבים לגייס משאבים נוספים. בסוף שנת 1948 הוא יצא לארצות-הברית לפעול למען מגביות החרום של המדינה הצעירה. הוא ניצל את שהותו שם לקיום מגעים עם גורמים שונים לטובת המכון. חשיבות מיוחדת הוא ייחס לפגישה עם הרב דוד דה-סולה פול, נשיא התאחדות הקהילות הספרדיות באמריקה. בן-צבי פרש לפניו את פעולות המכון וביקש את עזרתו לפיתוח המחקר על היהדות הדוברת לאדינו, ובכלל זה הספרדים בחצי הכדור המערבי. המועמד שלו לריכוז מפעל זה היה משה אטיאש, שעמד להתפנות מעבודתו כמזכיר הועד הלאומי, שחדל להתקיים. הרב דה-סולה פול נמנע מלתת התחייבות מפורשת.<sup>27</sup>

באמצע שנת 1949 התעוררה שאלת המשך קיומו של המכון. לאחר שייתמו חמש השנים שלגביהן היתה התחייבות של ההסתדרות והועד הלאומי. לאחר פירוק הועד הלאומי עברה ההתחייבות לסוכנות היהודית. הועד הפועל של ההסתדרות נקט באותו זמן עמדה קנאית ביותר להבטחת קיומו של המכון ומעמדו של בן-צבי כמנהלו. ההסתדרות טענה, כי במשא-ומתן שהתנהל ב-1947 התחייבה האוניברסיטה על הקמת קתדרה לענייני יהדות-המזרח, ללא הגבלת זמן. האוניברסיטה, אשר החליטה במפורש על הקמת המכון לתקופה של חמש שנים, סירבה להתחייב על העתיד. הועד הפועל של ההסתדרות ראה בכך הפרת התחייבות והפעיל לחץ על האוניברסיטה על-ידי עיכוב העברת ההקצבה השנתית בעבור המכון. היתה חליפת מכתבים נמרצת בין האוניברסיטה לועד הפועל של ההסתדרות. בן-צבי היה במבוכה, שכן בעוד הועד הפועל הגן כביכול על האינטרסים של בן-צבי עצמו, ידע הוא את העובדות כהוותן, שלא היתה התחייבות כזו של האוניברסיטה.<sup>28</sup>

בן-צבי מצא את עצמו בין הפטיש לסדן. משעוכבה הקצבת הועד הפועל, הוא

23 ראה: פרוטוקול שיחה בין יצחק בן-צבי לד"ר ד' סנטור ב-31.3.1949 (אא"ע, תיק 2261).

24 אי"י פוזנסקי אל ד"ר ד' סנטור, 17.3.1949, אא"ע, תיק 2261.

25 מ' בניהו, 'דו"ח על פעולותיו של מכון בן-צבי מאז קיומו וחוכניותיו לעתיד', 25.12.1955, אא"ע, תיק 2261.

26 פרוטוקול שיחה בין בן-צבי לד"ר סנטור, 31.3.1949 (אא"ע, תיק 2261).

27 מכתב של בן-צבי למשה אטיאש, 5.1.1949, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/6.

28 על ההתכתבות ראה: אא"ע, תיק 2261; איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/3; אופ"ה, מ"ה/6.

חשש כי גורמים בסנאט האוניברסיטה שהתנגדו מלכתחילה להקמת המכון ינצלו זאת כדי לפגוע במכון. הוא ניסה להפעיל את השפעתו וקשריו כדי למתן את עמדת ההסתדרות.<sup>29</sup> תגובת ההסתדרות היתה תקיפה ובלתי מתפשרת, כפי שנוסחה במכתבו של הגובר שלה לבן-צבי:

האוניברסיטה חייבת להמציא לנו חוזה או הסכם בנידון... נקיים את התשלומים במלואם תיכף אחרי קבלת ההסכם החתום... את זאת כתבנו להם. ואם אתה כותב לנו כי חושדים בנו בהשתמטות מצידנו למילוי הבטחתנו, הרי זו לפחות גישה משונה, אשר איננה הולמת את המציאות ואת שני הצדדים גם יחד.<sup>30</sup>

תקיפות ההסתדרות הביכה את האוניברסיטה, וכדי שלא להגיע למשבר ניהל ד"ר סנטור משא-ומתן עם בן-צבי למציאת הסדר שיניח את דעת ההסתדרות. ד"ר סנטור הציג, כי בן-צבי ינסח שני מכתבים, האחד לסנטור ובו יתאר את התחייבות האוניברסיטה, והשני מסנטור לבן-צבי שיאשר את תוכן המכתב הראשון. שני המכתבים מובאים במלואם להלן:<sup>31</sup>

מכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון  
ירושלים, כ"ב בטבת תש"י, 11 בינואר 1950

ד"ר סנטור היקר,

הנדון: אישור מטעם הנהלת האוניברסיטה לקיומו של המכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון.

בהמשך לשיחתנו הטלפונית, הנני מזכיר לך על הדרישה מצד המזכירות הכספית של הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית בא"י להמציא לה חוזה או הסכם בדבר תנאי קיומו של המכון. כפי שצויין בספר האוניברסיטה (באנגלית: ירושלים — 1948 עמ' 11) הוקם המכון הנ"ל בשנת 1947 (בראשית שנת תש"ח). בראש הוועד החתום מטה והכספים לשם קיומו הובטחו על ידי שלשה גורמים: הוועד הלאומי, הסתדרות העובדים הנ"ל וברית הפועלים היהודית הלאומית באמריקה.

בידי האוניברסיטה נמצאות ההתחייבויות של הגורמים הנ"ל לחמש שנים, אולם אין בידינו הסכם מפורש דומה עם האוניברסיטה בדבר הבטחת קיומו של המכון להבא והתנאים.

הוועד הפועל של ההסתדרות דרש להמציא לו את נוסח ההסכם עם האוניברסיטה, אשר בו יפורשו התנאים: (א) התחייבויות הגורמים להמשיך בתשלומיהם למשך חמש שנים מצד אחד והחייבויותיה של האוניברסיטה לקיים את המכון גם להבא בשנים הבאות לאחר גמר סילוק התחייבויותיהם

29 ראה: מכתב מבן-צבי לגרשון לוינסון, גזכר הוועד הפועל של ההסתדרות, 9.12.1949, ומכתב אל פנחס לוביאניקר (לכון) מאותו יום, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/3.

30 מכתב של גרשון לוינסון אל בן-צבי, 3.1.1950, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/3 (ההדגשה במקור).

31 אא"ע, תיק 2261; איב"צ, תיקי המכון, 6/9/1/3.

הכספיות של הגורמים הנ"ל. (ג) ההתחייבות כלפי הגורמים הנ"ל לאשר את מנהל המכון גם להבא בתור המנהל האחראי למכון הנ"ל, אם לא תהיה התנגדות מפורשת מצד האוניברסיטה לכך. זה איפוא תכנו של ההסכם, ואני מבקשך לאשר אותו מטעם האוניברסיטה בכדי שלא תהיה שום סיבה לעכוב התשלומים מצד הגורמים הדורשים הסכם זה.

בכבוד רב  
י. בן-צבי

רצופה לזה הצעה של ההסכם.

לכבוד  
מר י' בן-צבי  
ראש המכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון,  
האוניברסיטה העברית  
ירושלם  
א.ג.

הנני לאשר בזה את קבלת מכתבך מיום כ"ב בטבת תש"י. והריני שמח להודיע לכב' כי הנהלת האוניברסיטה העברית בירושלם הסכימה לאשר את תוכנו ומתחייבת מצדה לקיים את התנאים הרשומים במכתב כב' הנ"ל. מכתב זה תוקפו כהסכם וכהתחייבות מצדנו לכל התנאים האמורים בו.

בכבוד רב  
(חתימה)

ד"ר סנטור הביא את נוסח שני המכתבים לשיבת ועדת הקבע של האוניברסיטה ב-7 בפברואר 1950. ועדת הקבע לא הסכימה לנוסח המחייב, כפי שהציע בן-צבי, ובמקום זאת קיבלה החלטה, שהובאה לידיעת בן-צבי, בוו הלשון:

האוניברסיטה תקיים את המכון... במשך חמש שנים מזמן היווסדו בגבולות התקציב שהיא מקבלת למען המכון משלושת המוסדות... האוניברסיטה מיחסת חשיבות למכון ותשתדל שקיומו ימשך גם להבא; כעבור חמש השנים, וחצי שנה לפני תום תקופה זו (קרי ב-1952) תיכנס במשא ומתן עם המוסדות וההסתדרויות הנזכרות ואותם הגורמים הבאים בחשבון לשם הבטחת תקציבו לשנים הבאות.<sup>32</sup>

ב-24 בפברואר כתב בן-צבי לגרשון לוינסון מכתב וצירף לו את העתק המכתב של ד"ר סנטור. במכתבו מתייחס בן-צבי להצעת האוניברסיטה, באומרו:

32 מכתב של ד"ר דוד סנטור אל יצחק בן-צבי, 10.12.1950, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/3. ראה גם אא"ע, ספר הפרוטוקולים של ישיבות ועדת הקבע, ישיבה מיום 7.2.1950.

ברור לי שזהו המקסימום ויותר מזה לא נצליח להשיג מהם ולכן אבקשך לא לעכב יותר את התקציב השנתי מהשנה שחלפה וגם את התקציב השנתי מהשנה הנוכחית כי זה (סוף) (סוף) פוגע בכושר עבודתו של המכון.<sup>33</sup>

בן-צבי ראה בניסוחים האחרונים שגובשו דרך להצלת המכון, וכיוון שתשובת הועד הפועל כוששה להגיע, חזר וכתב ב-12 במארס מכתב אקספרס לגרשון לוינסון ומכתב לזאב איסרזון (און), מזכיר חברת העובדים וחבר הועדה המרכזת, וביקש את עזרתם 'להחיש את התשובה ואת הפעולה'.<sup>34</sup>

תוך כדי כך, השיב לוינסון על מכתב תזכורת של מ' בריקסמן, מ"מ המזכיר הכספי של האוניברסיטה, מ-8 במארס:

קבלנו מאת מר י' בן-צבי את מכתב הנהלת האוניברסיטה מיום 10 בפברואר, אולם תשובת האוניברסיטה אינה עומדת בהתאמה למוסכם בזמנו בדבר פתיחת המכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון.<sup>35</sup>

לאחר יומיים, במכתב נוסף לבן-צבי, קבע לוינסון, כי בזמנו הוסכם בפירוש, כי האוניברסיטה מתחייבת לקיים את המכון על אחריותה ללא הגבלה בזמן וכל עוד אין האוניברסיטה מקיימת את התנאים לא תקיים ההסתדרות את התחייבותה.<sup>36</sup> האוניברסיטה פנתה אל בן-צבי, שיביע דעתו על טענה זו. בן-צבי בהגינותו השיב, כי אינו זוכר התחייבות כזו מצד האוניברסיטה וכי ההתחייבות היחידה מצד האוניברסיטה היתה להקים את המכון והיא אכן הקימה אותו, והמכון פועל בהתמדה. בן-צבי עצמו פנה להסתדרות כדי לברר על סמך מה ביסס לוינסון את קביעתו. התשובה היתה, כי נגבתה עדות מזלמן ארן (אהרונוביץ). יצוין, כי ארן, יחד עם יוסף שפרינצק, חתם על מכתב הועד הפועל של ההסתדרות אל האוניברסיטה ב-8 ביוני 1947.<sup>37</sup>

משנקלע המשא-ומתן עם ההסתדרות למכוי סתום, חזרה ועדת הקבע של האוניברסיטה ב-9 ביולי 1950 על נוסח ההחלטה שהתקבל בפברואר. החזרה על ההחלטה נועדה להבהיר לבן-צבי ולהסתדרות, כי האוניברסיטה לא תשנה את החלטתה ואין טעם להמשיך בלחץ עליה. לבקשת בן-צבי נשלח העתק ממכתב האוניברסיטה בנושא זה אל יצחק חסקין, חבר הועדה המרכזת של ההסתדרות.<sup>38</sup> חסקין, שקיבל לידיו את ניהול המשא-ומתן בשם ההסתדרות, שינה מן הגישה הנוקשה והבלתי-מתפשרת של לוינסון. בן-צבי הצליח לשכנע את ידידו חסקין, כי לטובת המכון יש לקבל את הנוסחה שהציעה האוניברסיטה. ואכן בהשפעת חסקין חודשה הקצבת ההסתדרות למכון.

33 בן-צבי אל גרשון לוינסון, 24.2.1950, אי"צ, שם.

34 בן-צבי אל גרשון לוינסון, 12.3.1950; בן-צבי אל זאב איסרזון, 12.3.1950, שם.

35 מכתב של מ' בריקסמן אל ג' לוינסון, 8.3.1950; ותשובה של לוינסון לבריקסמן, 17.3.1950, שם (ההדגשה שלי – ש"ר).

36 מכתב של ג' לוינסון אל י' בן-צבי, 19.3.1950, שם.

37 מכתב של ג' לוינסון אל י' בן-צבי, 19.4.1950, שם.

38 מכתב של יצחק הופמן, המזכיר האדמיניסטרטיבי של האוניברסיטה, אל בן-צבי, 13.7.1950, שם.

מאז פברואר 1950 השתלבה בעימות עם ההסתדרות גם שאלת המיזוג של המכון עם המכון החדש לחקר הגולה, שבראשות ד"ר א' טרטקובר. בן-צבי מצא עצמו נאבק בשתי חזיתות, זו שבין ההסתדרות לאוניברסיטה וזו שעם המכון לחקר הגולה. וככל הנראה, דווקא מאבק כפול זה סייע לבן-צבי. שכן, כפי שכבר נאמר, ההישג העיקרי במאבקה העיקש של ההסתדרות היה בבלימת התהליך שהוביל למיזוג המכון שבראשות בן-צבי עם המכון לחקר הגולה.

לאחר שחדלו הנסיונות למזג את שני המכונים נותרה שאלת התיחום והתיאום ביניהם. המכון לחקר הגולה עשה ליצירת קשרים עם מוסדות יהודיים בארצות רבות, ביניהן תוניסיה, הודו ובלגאריה – אשר המכון של בן-צבי גילה עניין מיוחד בהן.<sup>39</sup> משהוסר איום המיזוג ניתן היה להתגבר על נקודות החיכוך, מה גם שבן-צבי העריך את פועלו של ד"ר טרטקובר. ולאחר שנסגר המכון לחקר הגולה, צירף בן-צבי (שהיה בינתיים לנשיא המדינה) את ד"ר טרטקובר בשנת 1955 לועד המצומצם של מכון בן-צבי, שבו היו התייעצויות בדבר יעדי הפעולה של המכון.

בשנת 1951 חל שינוי בהרכב המוסדות שתמכו במכון. הועד הלאומי חדל להתקיים ואילו ההקצבה מן 'הפארבאנד' (ברית הפועלים היהודים הלאומיים באמריקה) הצריכה ניהול מבצעי התרמה מיוחדים. החל משנת 1951 התחלקו משרד החינוך והתרבות, הסוכנות היהודית וההסתדרות בתקציב המכון, שהגיע אז ל-3000 ל"י לשנה (לעומת 1500 ל"י בשנותיו הראשונות). עם זאת נמנעו שלושה מוסדות אלה מלתת התחייבות בכתב על השתתפותם.

שינוי ממשי ביותר במעמד המכון חל כאשר יצחק בן-צבי, מייסד המכון וראשו, נבחר ב-8 בדצמבר 1952 לנשיא השני של מדינת ישראל. זמן-מה אחרי כן, ב-24 בפברואר 1953, החליטה האוניברסיטה לקבל על עצמה לראשונה התחייבות כספית קבועה למכון בן-צבי. בהחלטת ועד הקבע שלה נאמר:

(א) האוניברסיטה תשתתף ברבע סכום התקציב של המכון, אבל היא תקציב לכך עד 3000 ל"י לשנה זאת.

(ב) האוניברסיטה לא תקבל אחריות על תקציב המכון אלא תקיים שותפות בעניין זה עם הגורמים האחרים, דהיינו, משרד החינוך והתרבות, הסוכנות היהודית והסתדרות העובדים.

(ג) הקצבתה של האוניברסיטה ניתנת בהנחה, שדבר זה לא יפגע בגודל הקצבות המוסדות האחרים לאוניברסיטה עצמה...<sup>40</sup>

כתשי"ג הסתכם תקציב המכון ב-12,000 ל"י, כאשר מוסכם כי כל אחד מן המוסדות הנזכרים ישתתף ברבע מן התקציב. אף באותו שלב סירבו כמה מן המוסדות לעגן את התחייבותם בכתב. גם אחר-כך הקדיש הנשיא מאמצים לא-מעטים כדי להבטיח שכל אחד מהמוסדות יעמוד בהבטחתו מדי שנה.<sup>41</sup> עם זאת, המשך קיומו של מכון בן-צבי לא עמד עוד בספק.

39 מכתב של ד"ר טרטקובר אל ד"ר סנטור, 6.2.1951, אא"ע, חיק 2261.

40 ראה: אא"ע, ספר הפרוטוקולים של ישיבות ועדת הקבע של האוניברסיטה, ישיבה מיום 24.2.1953.

41 ראה דו"ח שהכין משה אטיאש לבקשת הנשיא (במכתב מיום 5.6.1955). כיוון שההקצבות לא היו ממוסדות, הגדין אטיאש כתרומות. לפי דו"ח זה הגיעו ההכנסות במשך יותר מארבע שנים,



הנשיא י' בן-צבי בעבודה במכון בן-צבי, באוניברסיטה העברית בגבעת רם

בעקבות הבחירה ביצחק בן-צבי לנשיא המדינה, גם שונה שם המכון וקורא רשמית 'מכון בן-צבי'. מתי בדיוק ועל-ידי מי נעשה הדבר? אין על כך תיעוד. התעודה המוקדמת ביותר שבה מופיע המכון בשמו החדש היא פרוטוקול ישיבת ועדת הקבע של האוניברסיטה, שהתקיימה ב-24 בפברואר 1953, ואת דיוניה הזכרנו לעיל.

במשך אחת-עשרה שנות עבודתי עם רחל ינאית בן-צבי ז"ל ניסיתי פעמים מספר לברר, מתי הוסב שם המכון ל'מכון בן-צבי'. כל שזכרה היה, כי השם הוסב לאחר בחירת בן-צבי לנשיא. בדצמבר 1969 ביררתי שאלה זו עם פרופ' ח"ז הירשברג ז"ל והוא סיפר לי, כי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ערכה מסיבה לציון בחירתם של שלושה נשיאים: יצחק בן-צבי לנשיא המדינה, פרופ' בנימין מזר לנשיא האוניברסיטה העברית ופרופ' ל"א מאיר לנשיא החברה לחקירת א"י ועתיקותיה. הירשברג, ששימש כיושב-ראש באותה מסיבה, הכריז אז, כי המכון ייקרא מעתה 'מכון בן-צבי', וזאת לאחר שהסכים על כך עם פרופ' ש' אסף ואישים אחרים. הירשברג זכר, כי המסיבה היתה בדצמבר 1952, סמוך לבחירת בן-צבי לנשיא. על המסיבה לא מצאתי כל ידיעה בעיתונים ובארכיונים שבדקתי ואף לא מפי אישים אחרים שתיחקרתי. זאת ועוד, כיוון שפרופ' מזר נבחר לנשיא האוניברסיטה רק ב-23 במארס 1953, הרי המסיבה יכלה להיערך רק סמוך לאותו תאריך. אולם, כאמור, כבר בפרוטוקול ועדת הקבע מ-24 בפברואר מופיע סעיף 'מכון בן-צבי'! אפשר שלא היתה הכרזה רשמית בדבר קריאת המכון על-שם בן-צבי, אלא שמשום הקשר ההדוק של המכון עם האיש, התרגלו אנשים לכנות את המכון על-שמו. ומשהיה בן-צבי לנשיא נחשב המכון ככבודו ונקרא רשמית על-שמו.

כיוון שאנו עומדים בפרשת שמות, הרי את השם 'ספונות' לספר-השנה של המכון, שהספר הראשון שלו יצא לאור בשנת תשי"ז, הציע פרופ' ש"ד גויטיין ז"ל, על פי הפסוק: 'כי-שם חלקת מחקק ספון' (דברים לג: כא).<sup>42</sup>

מאו שנוסד המכון בדצמבר 1947 עד סוף מרס 1952 ל-7,285 ל"י. בשלוש השנים שמ"ו באפריל 1952 עד סוף מארס 1955 היו ההכנסות פי שלושה — 22,385 ל"י. איב"צ, תיקי אטיאש, 3/9/11/2.

42 ראה: מכתב מיצחק בן-צבי אל מ' בניהו, 30.3.1956, איב"צ, תיק 1/7/6/15.

## ד. הפעילות המדעית בחמש השנים הראשונות

בשנה הראשונה לקיומו עסק המכון בגביית עדויות מפי עולים חדשים וכאיסוף מכתבים ומסמכים מן הארכיון של הוועד הלאומי.<sup>43</sup> ד"ר הירשברג קיבל על עצמו גם הכנת ביבליוגרפיה מקפת של מחקרים על קהילות היהודים במזרח מתוך כתבי-עת בארץ ובחוץ-לארץ.

בימי המצור על הבירה כתש"ח הופצץ הבית בו שכן ועד העדה הספרדית בירושלים. מחשש שמא יאבד החומר החשוב שהיה אצור בבית זה, נרתם המכון לצלם את אוסף התעודות של העדה הספרדית. היו באוסף זה, בין השאר, מסמכים רשמיים מראשית התקופה העות'מאנית בארץ-ישראל עד ימינו.

לאחר מלחמת השחרור ועם העלייה הגדולה לארץ התגבשו במכון שני מפעלים עיקריים לאיסוף ולתיעוד: האחד – צילום תעודות על יהודי-המזרח מן הספריות הגדולות באירופה ובאמריקה; השני – רישום עדויות לאיסוף מסמכים מן העולים שהגיעו לישראל מתימן, כבל, לוב, בולגאריה וקהילות מזרחיות וספרדיות אחרות.

המפעל לצילום תעודות בחו"ל – משימה שהטיל בן-צבי על מאיר בניהו, קודם הודות להקצבות מיוחדות מאת הגוינט. בניהו יצא במארס 1949 ובדק במשך תשעה חודשים למעלה מעשרת אלפים כתבי-יד באוקספורד, קמברידג', המוזיאון הבריטי, אוסף ששון, אוסף מונטיפיורי, אוסף רות ועוד. בשוכו ארצה הביא איתו יותר מ-50,000 דפים בפוטוסטאט ומספר גדול יותר במיקרופילם. בשוכו עסק במיון החומר שהביא עמו, שרוכז ב-289 תיקים, ברישומו המפורט ובקיטלוגו, למעט המיקרופילמים שלא נרשמו.

בפרק-הזמן שבו נעדר בניהו מן הארץ, נענה חיים בינארט, שהיה אז מזכיר האנציקלופדיה המקראית, לבקשת בן-צבי והצטרף לעבודה חלקית במכון. כיוון שבן-צבי לא השיג תקציב נוסף, עשה בינארט את עבודתו במכון בהתנדבות, במשך קרוב לשנה, עד שנסע להשלמת לימודיו בספרד.<sup>44</sup>

ביאנואר 1951 הטיל בן-צבי על בניהו לצאת להולאנד ולארצות-הברית להמשך המפעל. באמסטרדאם בדק כתבי-יד וספרים וצילם את שמצא בו עניין לצרכי המכון – בספרייה שליד בית-המדרש 'עץ-חיים', הספרדי-פורטוגאלי, ובספריית רוזנטליאנה שבמסגרת האוניברסיטה המקומית. בארצות-הברית עבד בספרייה של אוניברסיטת קולומביה, אבל את עיקר מאמציו כיוון לספריית בית-המדרש לרבנים ע"ש ש' שכטר. בספרייה זו היו קרוב ל-9000 כתבי-יד, לא סדורים וממוינים, ובניהו גילה בהם חומר חשוב מאוד, אך הנהלת הספרייה עמדה על כך שהוא יגיש לה רשימה והיא תבצע את הצילומים ותשלח אותם למכון בירושלים. למעשה רק חלק קטן מן החומר המבוקש צולם ונשלח למכון טיפין טיפין. התנהל משא-ומתן מייגע בנדון בין הנהלת המכון לספרייה, שסוכם בחיוב רק בסוף שנת 1954.

43 פרק זה נסמך הרבה על שני סיכומים: (1) יצחק בן-צבי, 'המכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון' מתוך מחקרים ופעולות, א, ירושלים תשי"ג, בהוצאת מכון בן-צבי; (2) מאיר בניהו, 'דו"ח על פעולותיו של מכון בן-צבי מאז קיומו ותוכניותיו לעתיד', 25.12.1955, אא"ע, תיק 2261. לחומר שלהלן, השאוב משני סיכומים אלה, לא יבואו ציונים של מראה מקום.

44 עדות מפי פרופ' חיים בינארט, נרשמה בידי שמעון רובינשטיין, 12.3.1985. ראה גם מכתב מ' בן-צבי אל פרופ' ג' שלום בניו יורק, 24.3.1949, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/8.

ראוי לציין, כי כבר בשנים אלו שימשו התעודות והמסמכים שנאספו בגנזי המכון יסוד לכתובת כמה וכמה מחקרים, מהם שחוקרו בידי חברי המכון ('בן צבי, ח"ז הירשברג, מ' בניהו) ומהם שחוקרו בידי חוקרים אחרים.<sup>45</sup>

תיעוד בעל-פה — בן צבי הכיר בחשיבות הרכה שיש לרישום עדויות בעל-פה. הוא עצמו עסק בכך ועודד אחרים לעשות כן. כך, למשל, בראשית שנות הארבעים, לבקשת בן צבי, רשם עמנואל ברחיים מרמת-רחל עדות מפי עובדיה ידידיה. עדות זו מספרת על תלאות העלייה של יהודים מכורדיסטאן הפרסית ומתורכיה המזרחית בשנות 1919-1922.<sup>46</sup>

חיסולן של גלויות שלמות לאחר קום המדינה העמיד את העניין בתיעוד שבעל-פה בעדיפות עליונה. באביב 1949 גיבש בן צבי תוכנית מחקר מקיפה בתחום זה והכין 'שאלון לעדות-המזרח בארץ'. להצלחת המפעל, ביקש לאתר את המנהיגות של העדות השונות בארץ, להיוועץ בה ולהעזר בה כדי לאתר מידענים ולרכוש את אמונם של בני העדה. הרשימה של 'ראשי עדות-המזרח', שהוכנה לצורך זה, כוללת את העדות ואת האישים הבאים (כולם מירושלים):

אורפלים	—	עבוד יוסף מזרחי	חלבים	—	עו"ד מ' לניאדו
איראנים	—	יעקב ש' לוי	כורדים	—	נחום יעקב מזרחי,
סוריה	—	עזרא שושני			גרשון לוי, עזיז
אפגניסטנים	—	דניאל גול			פרסי
ארבאלים	—	ששון סימן טוב	מערביים	—	אברהם אלמאליח
אורמייס	—	עמנואל ניסן	משהדים	—	נאפרוללמה
אשורים	—	זכריה משה מזרחי			אמינוף
בוכרים	—	רחביה מוסיוף	נציבין וקמישלי	—	רחמים עזרא כהן
בבלים	—	יהושע בטאט	סולימאנים	—	ראובן משה בר-
ג'זרוויס	—	ששון חכם שלמה			אמון
גורג'ים	—	דניאל ג'אנה	עדנים	—	הרב משומר
ג'רמוקלים			פרסים	—	יעקב מלמד כהן,
וסירקלים	—	מאיר משה לוי			עזרא ציון מלמד,
דגיסטנים	—	זלמן ברוך			רפאל חיים כהן,
דיארבקרים	—	עבוד יוסף			אהרן חיים כהן
דמשקאים	—	סלים מטלון	תימנים	—	סלים תם
			תרגום	—	ניסן ראובן לוי. <sup>47</sup>

45 פירוט הפירוטמים שנכתבו על-פי חומר של המכון — ראה: מחקרים ופעולות, א, ירושלים תשי"ג, עמ' 6; מחקרים ופעולות, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 18-20; מחקרים ופעולות, ג, ירושלים תשי"ך, עמ' 49-51.

46 עדות זו פורסמה בתוספת מבוא והערות מאת אמנון כהן — ראה: 'עליית היהודים לארץ-ישראל מכורדיסטאן הפרסית ומתורכיה המזרחית לאחר מלחמת-העולם הראשונה', פעמים, 5 (1980), עמ' 87-93.

47 ראה: איב"צ, תיקי המכון, 1949 — 1950. תיק 6/9/1/5. את רשימת העדות והאישים העתקנו ככתבים שבתעודה, ללא הערות ובירורים המתחייבים ממנה.



כדי להביא את דבר המכון ואת תוכנית פעולתו לציבור הרחב, ניסח בן-צבי תזכיר והציג בו את המכון, העומד תחת חסות האוניברסיטה העברית, ואת הרקע לפעולתו ופנה לעזרת הציבור. התזכיר שנשלח ב-20 במאוס 1949 לכל מערכות העיתונים, גם נדפס כמאמר ב'דבר'. בגלל חשיבות התזכיר, נביא קטעים ממנו בהרחבה:

[מטרת המפעל] לאסוף ידיעות ותעודות רשמיות ובלתי-רשמיות מטעם ממשלות, קהילות, ארגונים ויחידים, הנוגעות לתנאי חייהם בהווה ובעבר של היהודים במזרח התיכון, הן בכל מה שנוגע לתנאים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים, הן בכל מה שנוגע לסידורים הפנימיים, לאמונות ודעות להווי ולמנהגים. החומר יכונס ויסודר בצורה שיטתית מסוימת על מנת לפרסמו בתנאים מתאימים ...

נושאי המחקר הם ... קיבוצים יהודים המתגוררים מסביב לים התיכון. במזרח התיכון יש להבחין בשלוש חטיבות גדולות ועוד ארבע חטיבות יותר קטנות. הסימן העיקרי של החטיבות הללו, המבדיל אותן זו מזו, הוא לשון הדיבור השגורה בפה, מלבד הלשון הלאומית האחת המיוחדת את האומה העברית. החטיבות הגדולות הן אפוא:

(א) יהדות ערבית-סאן (דוברי השפה הערבית), הנחלקת ל-8 ענפים: (1) יהדות עיראק (2) סוריה ולבנון (3) תימן ועדן (4) מצרים (5) לוב (6) תוניס (7) אלג'יר (8) מרוקו.

(ב) היהודים דוברי איספניולית (כאנטוליה, בארצות הבלקנים וכו').

(ג) היהודים דוברי השפה הפרסית (כפרס, באפגניסטן, בכוכרה, בדגסטן וכו'). ארבע החטיבות הקטנות הן:

(א) היהודים דוברי ארמית (כורדיסטאן).

(ב) היהודים דוברי תורכית-טטרית (במזרח תורכיה ובקרים).

(ג) היהודים דוברי גורגית (בקוקז).

(ד) היהודים דוברי ברברית (שליוח).

נוסף על הקיבוצים הללו, המהווים את המסגרת העיקרית של המחקר, יש צורך להוסיף עוד קיבוצים יהודים נידחים שבארצות יותר רחוקות, כגון: יהדות הודו לסוגיה, שרידת היהודים בסין, יהדות חבש והעדות הכודדות בחצי הכדור המזרחי והמערבי.

כל אחת מהחטיבות הללו יש לה לא רק היסטוריה מיוחדת אלא גם הווי מיוחד ואופי מיוחד בהווה, ואוצר תרבותי עצום גנוז בקרבן, אם ככתב ואם בע"פ. האוצרות הללו, אשר ברובם לא נחקרו עדיין, הולכים ונשכחים ולעתים נעלמים לגמרי. מסורות ומנהגים שנשתמרו במשך מאות בשנים נעלמים בתקופתנו בקצב מהיר, אשר לא היה כמוהו, ושתי סיבות לדבר: התסיסה הלאומית שהתעוררה במזרח מכוונת על רוב נגד המיעוטים ומעיקה ביחוד על המיעוט היהודי הנרדף בכל מקום. הרדיפות הללו נגד המיעוטים בני דתות וגזעים אחרים פגעו קשה בצביונם של היהודים. לזה נוספה בימינו המלחמה בציונות שקיבלה צורה של מלחמה ביהודים בכלל. יש לחשוש שאוצרות תרבות גדולים וקהילות שלמות יסכלו ואף אולי יושמדו, חלילה, אגב תהליך זה. והשנית: ההתעוררות הטבעית לשינוי ערכי החיים, לעלייה לציון. בארץ התרכזו המונים — עולי גולה מכל קצות המזרח — וכמעט שאין מסורות

חיות מארצות מוצאם. משום כך, גם כן, יכולה א"י לשמש מקום מרכזי למחקר מקיף של כל עדות המזרח. והנה, טבעי הוא הדבר, שכאן בארץ נוצר תהליך של התלכדות השבטים לעם אחד, וגם כאן מטשטשים ונעלמים עקבות ההווי המיוחד המציין את השבטים השונים.

הגורמים הם שונים לגמרי, במקרה הראשון – שלילי: התכוללות והתמוטטות, ובשני גורם חיובי: עלייה והתלכדות לאומית. אולם התוצאות הן – ביטול המסורת שבעבר ומחיקתה מהמציאות. יש אפוא צורך לגשת בהקדם לאיסוף הניצוצות של התרבות וההווי לשם מטרות מחקריות... להעלאת הניצוצות האלה יש גם ערך לאומי דוקא על מפתן התקומה, תקומת ממלכת ישראל...

הננו פונים בזה לכל המוסדות ולכל האישים המעוניינים בידיעת עמם והדואגים לגורלו, להושיט לנו יד ולהמציא לנו חומר הנוגע לחיי יהודי המזרח באשר הם שם. במיוחד נבקש להמציא לנו כתבי־יד ודברים שבדפוס, דינים וחשבונות, תקנות וכיו"ב, אם במקור ואם בתצלומים מדויקים אשר ישמשו לנו למחקר המכון ולפירסומים שאנו מתכוננים להוציא.<sup>48</sup>

התזכיר נועד, כאמור, לציבור רחב. הוא נשלח גם אל 'ראשי עדות המזרח' ואחרים, שיכלו לסייע במפעל עצמו. אליהם גשלה גם השאלון ובו תשע שאלות:

- (א) מה מספר בני העדה בירושלים?
- (ב) מה מספר בני העדה בשאר ערי הארץ (פרט)?
- (ג) מתי נוצר הארגון הראשון של העדה?
- (ד) מאילו ערים עלו בני העדה?
- (ה) במה מתפרנסים בני העדה?
- (ו) המוסדות (בירושלים ובשאר הערים): בתי־כנסת, בתי־ספר, מוסדות חסד ועזרה, בית עלמין וכו'.
- (ז) היש לעדה תעודות בכתבי־יד ודפוסים שנדפסו או שנכתבו ע"י בני העדה. בתוך זה נכללים כרוזים ומודעות, כתבי שד"רים ומכתבים וכו'.
- (ח) מה מצבה של הקהילה ממנה יצאו בני העדה ושמות ראשיה?
- (ט) מה הם הקשרים עם [צ"ל: של] בני העדה לקהילת מוצאם בחוץ לארץ?<sup>49</sup>

ב־10 באפריל 1949, סמוך לפרסום התזכיר, שלח הרב דניאל ציון מקריית־חיים מכתב לבן־צבי בצירוף שתי תעודות. הקשר עמו נוצר באמצעות ידידים משותפים. בן־צבי השיב במכתב לרב דניאל ציון, ואמר:

...העיפותי עין על התעודות ויש בהן ענין רב למכון שלנו. אם כי שתיהן מאוחרות, הרי שיש בהן חומר למצב במחצית השניה של המאה הי"ט ואשמת מאד אם תוסיף ותשלח מסמכים מסוג זה. יחד עם זה אבקשך לציין את מוצאן של התעודות, דבר הדרוש לשם דיוק המחקר.<sup>50</sup>

48 שם, שם, המאמר ב'דבר' נדפס תחת הכותרת: 'מכון לחקר קהילות ישראל במזרח־התיכון', בחתימת י" בן־צבי, 7 באפריל 1949.

49 איב"צ, תיקי המכון, 1949-1950, תיק 6/9/1/5.

50 מכתב מהרב דניאל ציון אל בן־צבי, 10.4.1949, ותשובת בן־צבי, 21.4.1949. ראה: איב"צ, תיקי מכון בן־צבי, 6/9/1/4.

בשנת 1950 התגורר במעברת באר-יעקב גבריאל די ויטוריו רקח, מלומד מיוצאי לוב, שהיו לו קשרי מדע עם מלומדים בצפון-אפריקה ובאיטליה ועם נחום סלושץ. למכתבו לבן-צבי מאביב 1950 הכתובים בעברית טובה, צירף רקח כתבי-יד של רשימות שהכין על יהודי לוב וביקש את עזרת בן-צבי לפרסומן. רקח גם קבל על כך, שתרומת יהודי צפון-אפריקה לטובת ארץ-ישראל ידועה מעט מדי והציע ליסד מכון לחקר קהילות ישראל בצפון-אפריקה. הוא הבטיח לתרום ולאסוף חומר מדעי נדיר, דוגמת אוסף שלם של העיתון 'דגל ציון'.<sup>51</sup> בן-צבי השיב לרקח, ב-17.4.1950, כי אין צורך במכון חדש, שכן המכון שבראשותו עוסק גם בקהילות צפון-אפריקה, וכבר נאסף בו חומר עליהן. בן-צבי הוסיף:

כמובן שאנחנו נהיה מעוניינים שגם החומר שנאסף אצלך ושכיכולתך לאסוף עוד, יצטרף להשלמת החומר שאצלנו. אם היה לנו תקציב גדול היינו דנים בהצעה לצרף כעובד במכון, אולם מכיוון שדבר זה הוא בלתי אפשרי לפי שעה, אנו חושבים על איזו דרך שהיא לבוא לידי הסכם אתך, אם בעבודה חלקית, אם בצורה אחרת.<sup>52</sup>

אלו הן שתי דוגמאות לקשרים שנרקמו בין המכון והעומד בראשו ובין עולים שהיו מודעים לחובה לשמור על מורשת קהילותיהם.

בן-צבי גם רצה להרחיב את קשרי המכון עם אישים ומוסדות בחו"ל. על בסיס התזכיר שהכין, ובעזרת האוניברסיטה העברית, הוכן 'פרוספקט' קצר בעברית ובאנגלית, ששימש להתכתבות עם חוקרים בעולם.<sup>53</sup> נזכיר כאן כמה דוגמאות למאמצי בן-צבי להשיג חומר מחו"ל. במארס 1949 שלח בן-צבי מכתב בצירוף הפרוספקט על המכון אל קרוב משפחה שלו, עו"ד צבי צינוביץ, ששימש כיו"ר ההסתדרות הציונית בבומביי, ביקש ממנו להשיג חומר על יהדות הודו, לרבות יהודי מאלאבאר (קוצ'ין), ועל היהדות בארצות השכנות, כמו אפגאניסטאן.<sup>54</sup> מפרופ' שאול ליברמן ביקש בן-צבי לברר, אם יש בבית-המדרש לרבנים בניו יורק קטלוג או רשימות של תעודות, מסמכים וכתבי-יד הנוגעים ליהדות-המזרח. פרופ' ליברמן השיב, כי אין קטלוג ומי שהכיר את החומר התפטר לאחרונה מתפקידו.<sup>55</sup> התכתבות זו היתה הכנה לביקור של מ' בניהו בניו יורק בשנת 1951.

ב-20 ביולי 1949 נפגש בן-צבי עם המשפטן רם סלומון, שהיה באותו זמן מנהל משרד המשטרה, כדי לבדוק מציאותן של תעודות על ההיסטוריה והתרבות של יהדות בולגאריה. כעבור חמישה ימים כתב סלומון לבן-צבי, כי מבירורים שערך למד, שהוקמה בסופיה ועדה מצומצמת אשר הוטל עליה לרכז את כל החומר

51 מכתבים של רקח אל בן-צבי מן 31.3.1950, 12.4.1950, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/7.

52 מכתב של בן-צבי אל רקח, 17.4.1950, שם.

53 בהכנת התרגום של הפרוספקט לאנגלית נעזר יצחק בן-צבי בסיר ליאון סימון, סגן יו"ר חבר הנאמנים של האוניברסיטה — ראה: מכתב תודה של בן-צבי לסיר ליאון סימון, 4.7.1949, שם. שם הפרוספקט: המכון לחקר העדות היהודיות במזרח התיכון.

54 מכתב מבן-צבי לעו"ד צינוביץ, 24.3.1949, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/7. פרטים ביוגרפיים על צ' צינוביץ מצויים בערך על אחיו, משה אריה צינוביץ. בספרו של ד' תהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב וכונניו, ד, תל-אביב 1950, עמ' 1899-1900.

55 מכתב מבן-צבי אל פרופ' שאול ליברמן, 2.10.1949; וחשובת פרופ' ליברמן, 28.10.1949, איב"צ, תיקי מכון בן-צבי, 6/9/1/4.

ההיסטורי על יהדות בולגאריה, לעברו ולהכינו לפירסום. ועדה זו כבר הצליחה לרכז את כל החומר שנותר לאחר שיחרור בולגאריה מעול הנאצים. סלומון הוסיף: '...שנים מחברי הועדה מופרים לי אישית, ואם תסכים לכך, אפנה אליהם בשם המוסד שאתה עומד בראשו על מנת להבטיח גישה לחומר שבידיהם או אולי גם העברת החומר לישראל'.<sup>56</sup>

ניסיון אחר נעשה לקבל את החומר ההיסטורי החשוב של יהודי איטליה. בקיץ 1952 הבטיח ציר ישראל ברומא, ד"ר מ' ישי, לסייע לבן-צבי במשימה זו. לקראת כינוס המועצה של ועד איחוד הקהילות היהודיות באיטליה, הכין בן-צבי מכתב ופירט בו את יעדי המכון ואת החשיבות בהעברת החומר מאיטליה, בציינו:

מקהילות אחרות לא נשארו ארכיונים מסודרים ופנקסי קהילות כבאיטליה. איטליה חשובה לנו במיוחד משום קשריה עם היהדות הספרדית שנחתה באיטליה אחר גירוש רנ"ב [1492] וכן קשריה האמיצים והתקינים עם ארץ-ישראל וארצות המזרח והיא היתה המתוכנת בין שני חלקי היהדות הספרדית והאשכנזית.

בן-צבי הוסיף, כי הציר, ד"ר ישי, מוכן לטפל אישית בהעברת הארכיונים ואף לכסות את כל ההוצאות הכרוכות בכך. המכתב תורגם לצרפתית ונשלח לכל אחד מ-15 חברי ועד איחוד הקהילות באיטליה, בחתימת פרופ' בנימין מזר, שזה מקרוב נבחר לרקטור האוניברסיטה העברית.<sup>57</sup>

גם במקרה זה, של איטליה, כמו במקרים האחרים, לא נתממשו ציפיותיו של בן-צבי בטווח הקצר להביא תיעוד היסטורי מחוץ-לארץ לישראל. אך הוא המשיך במאמציו לגאול אוצרות תרבות והמשיך בכך ביתר שאת לאחר שהיה לנשיא המדינה. הישגו הגדול ביותר בתחום זה היה הצלת כתר ארם-צובא, שהובא לישראל ונמסר לידי הנשיא בן-צבי בשנת 1957.

## ה. סיכום

היבחרו של יצחק בן-צבי לנשיא המדינה והעניין האישי שהמשיך לגלות במכון גם לאחר בחירתו הקנו יציבות ותנופה לפעולת המכון. עם זאת, הישגי המכון לאחר 1952 הם במידה רבה פירות המאמץ שהושקע בשנות 1944-1947, עד להחלטת האוניברסיטה על הקמת המכון, ובחמש שנותיו הראשונות (1947-1952), שבהן פעל מתוך חוסר ודאות ובתקציבים מוגבלים מאוד. בשנים אלו עמד בן-צבי על כך, כי המכון, שהגה וטיפח ושזכה לתמיכת הוועד הלאומי והסתדרות העובדים — יוקם בחסות האוניברסיטה העברית, חרף הקשיים שניצבו בדרכו. בדבקותו במטרה גבר על המכשולים ובהתלהבותו הדביק אחרים, קרובים ורחוקים.

56 מכתב מרם סלומון לבן-צבי, 25.7.1949, שם, 6/9/1/6.

57 מכתב מבן-צבי לפרופ' מזר, 17.7.1952, ומכתב שנשלח לאיטליה בחתימת פרופ' מזר, 7.8.1952, שם, 6/9/2/11.



הנשיא י' בן-צבי ורעייתו בקונגרס השני של הפרוציה הספרדית, ירושלים, מאי 1954



משלחת השומרונים אצל יצחק בן-צבי, 16 בדצמבר 1952, מיד לאחר היבחרו לכהונת נשיא המדינה



משלחת יהודי תימן אצל י' בן-צבי מימינו רעייתו רחל, עומר שני מימין ישראל ישעיהו (התאריך לא צוין על התצלום)

נציגי יהדות פרס בבית  
הנשיא, בכינוס ראש-חודש  
חשוון תשי"ד (קיצוני  
משמאל חנינא מורחז)



הנשיא י" בן-צבי מקבל את  
פני הרב אשר גרגי, הרב  
הראשי של יהדות הראת  
(אפגאניסטאן), 3 באפריל  
1953



הנשיא י" בן-צבי מקבל את  
מר סלם, מנכברי הקהילה  
היהודית בקוצ'ין (הודו), 12  
במאי 1953





נציגי יהדות מצרים בבית הנשיא, בכינוס ראש-חודש, כ"ט באדר תשט"ו



הנשיא יי בן-צבי בשיחה עם עולה מצפון-אפריקה, במחנה העלייה במארסיי, 23 ביוני 1957  
התצלומים שבעמודים 147-149 הם מארכיון יד יצחק בן-צבי

# פעמים סדקי עיון במורשת ישראל במזרח

רבעון ■ מס' 23 ■ תשמ"ה ■ 1985

מכון בן-צבי של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים

מועצת המערכת:

פרופ' נחמיה לבציון (יו"ר), ד"ר מיכאל אביטבול, ד"ר משה אידל, ד"ר דניאל בויארין, ד"ר מנחם בן-ששון, ד"ר צבי יהודה, נסים יושע, פרופ' אמנון כהן, פרופ' שלמה נורג, פרופ' יהודה ניני, צבי צמרת, פרופ' שאול שקד, ד"ר אורי שרביט, אליעזר שמואלי  
מוזכר המערכת: מיכאל גלצר

העורך: יצחק בצלאל

תוכן העניינים

פרס ישראל התשמ"ה בספרות יהודי-המזרח למכון בן-צבי 2  
המורשה, חוקריה ושחריה / נחמיה לבציון 3

הפעם בפעמים 6

העברית כלשון עילית של תרבות — תהליכי גיבוש ומסירה בימי-הביניים בארצות  
הים התיכון / שלמה מורג 9

פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס / שאול שקד 22

דקויות בניתוח הסגנון הערבי בכתבי רב סעדיה גאון ושמואל בן חפני / יהושע בלאו 38  
על הדרש בשרח המערבי של המקרא / משה בריאשר 42

הקווים האופייניים לערבית-היהודית המדוברת של בגדאד בתחום ההגה / יעקב מנצור 52

התיאטרון היהודי בעיראק במחצית הראשונה של המאה העשרים / שמואל מורה 64

המקורות לחקר יהודי מצרים ויהודי תורכיה בדורות האחרונים / יעקב מ' לנדאו 99

קהילות הרום צרפת, גרוש פראג ור' יהונתן אייבשיץ / שמעון שורצפוקס 111

על ייסודו וראשיתו של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח / שמעון רובינשטיין 127

בעטיפה: איור למלחמת ישראל ביריחו, מתוך 'פְתַח נְאֻמָּה' (ספר הנצחונות) למשורר היהודי-פרסי  
עמראני, שחובר בשנת 1474 ובו כ-10 אלפים בתי-שיר. כתב-היד, כנראה מהמאה ה-17, מלווה  
איורים רבים בצבעים (מכון בן-צבי, כתבייד 4602)

ISSN 0334-4088

© כל הזכויות שמורות למכון בן-צבי, 1985

עיצוב: פיני • סדרי-ילום: יד יצחק בן-צבי • ביצוע העימוד: ני אלטרץ • לוחות: ארט-פלוס • הדפסה: אחוה